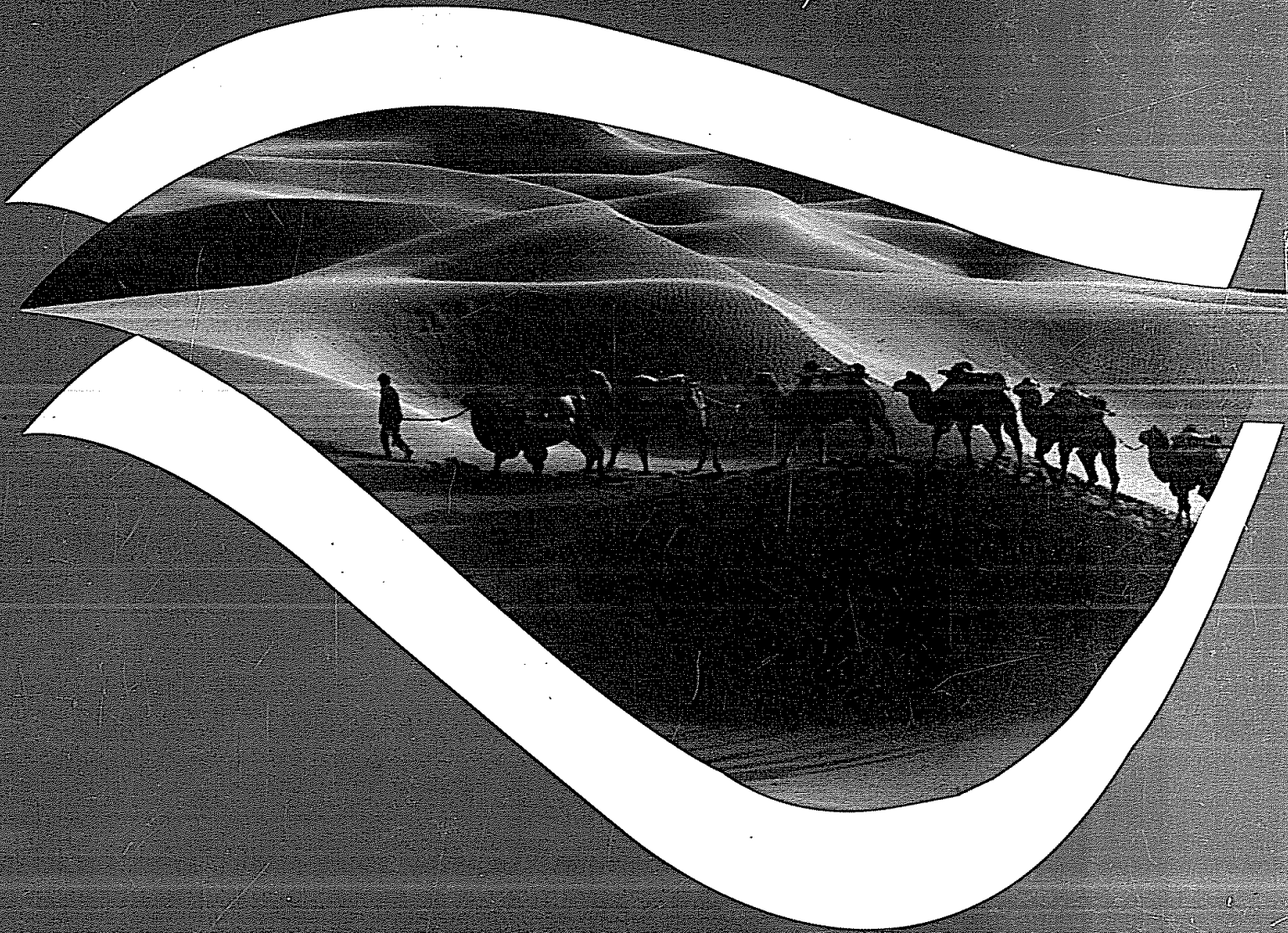

Anadolu' da Aleviliğin Dünü ve Bugünü

Editör
Doç.Dr. Halil İbrahim BULUT

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

1. BASKI 2010 SAKARYA

ISBN: 978-975-7988-85-4

Bilimsel Araştırma Projesi Sonuç Raporu

Projenin Başlığı: Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü

Proje Yöneticisi: Doç. Dr. Halil İbrahim BULUT

Proje Yardımcısı: Doç. Dr. Mustafa AKÇAY

Kapak: Mehmet TÜYSÜZ

Sayfa düzeni: Harun ABACI

Bu kitabın yayın hakları Sakarya Üniversitesine aittir.

5846 ve 2936 sayılı fikir ve sanat eserleri yasası hükümleri gereğince "Bu kitap hiçbir yöntemle çoğaltılamaz. Resim, şekil, şema, grafik ve herhangi bir bölümü yayınevinin izni olmadan kopya edilemez."

Her hakkı Sakarya Üniversitesi ve Proje Yöneticisine aittir.

OSMANLI BELGELERİNDE ALEVİLİK İÇİN KULLANILAN DİNİ-SİYASİ TANIMLAMALAR

Doç. Dr. Ömer Faruk TEBER*

GİRİŞ

Dinin anlaşılma ve algılanmasında etkili olan bireysel karakter farklılıkları ve psikolojik eğilimlerin, içerisinde yaşanılan toplumsal yapı ve coğrafi şartların, sosyo-ekonomik, siyasî-kültürel etkenlerin Anadolu-Türk tarih ve coğrafyasında çeşitli dini oluşumların ortaya çıkmasına neden olan belli başlı etkenler olduğu bilinmektedir. Söz konusu dini oluşumlar, zamanla siyasi alanda da vücut bulan zümreleşmelere, kamplaşmalara da yansımışlardır.

Dinin farklı anlaşılma ve yaşanma biçimlerinin siyasi kamplaşmalara yansması özellikle ani ve büyük çaplı değişimlerin yaşandığı dönemlere tekabül eder. İnsanların, gelenekten getirmiş oldukları inanç ve hassasiyetlerin ani ve kökten değişikliklere maruz kalması durumunda, ayrışmaların ve bölünmelerin yaşanması tarihi ve sosyolojik bir gerçektir.¹ Örneğin, Anadolu coğrafyasındaki kırsal kesimin belli bir kısmını oluşturan “göçebe” veya “yarı göçebe” hayat tarzını benimsemiş topluluklarda özellikle büyük ve hızlı bir değişimin yaşandığı dönemlerde, değişimi teşvik eden otoriteye karşı tepkisel bir anlayışın ve onun siyasî, sosyo-ekonomik sonuçlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Tarihte birçok örneği olan söz konusu sürecin izlerini kalenderilik-melametilik ve onun farklı izdüşümleri üzerinden sürebiliriz.

* On Sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,

¹ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ankara 1975, s.228 vd.; Baykan Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İstanbul 1981, s. 187-189; Sosyal farklılaşma ve din için bkz. Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, Çev. Ünver Günay, İstanbul 1995, s.292-296; Cengiz Gündoğdu, *Hacı Bektâş-ı Veli, Öğretisi ve Takipçileri Hakkında Metodik Yeni Bir Yaklaşım*, Ankara 2007, s.102.

Biz bu çalışmamızda, Anadolu'daki göçebe topluluklar içerisinde çıkmış abdalân-ı Rûm'dan² olup Şii-Safevî propagandasına açık kişilerin II. Bayezid'den sonra Osmanlı merkezî otoritesi tarafından hangi isimlendirmelerle anıldığını Osmanlı resmi arşiv belgelerine ve tarihsel materyallere göre tahlil etmeye çalışacağız.

TANIMLAMALAR

Farklı dini oluşumları isimlendirirken/tanımlarken müntesiplerinin isimlendirmelerinin yanı sıra bu oluşumların muhalifler ve resmi otorite tarafından yapılmış tanımlamalarını da dikkate almak gerekir.³ Örneğin, Osmanlı toplum yapısında yer alan çeşitli cemaat ve toplulukların, kendi kendilerini nasıl tanımladıkları kadar devlet tarafından nasıl algılanıp tanımlandıkları üzerinde de durulmalıdır. Çünkü bir topluluğun resmî iktidar tarafından nasıl algılandığının bilinmesi, o toplulukla devlet veya diğer toplumsal unsurlarla arasındaki ilişkinin de bilinmesini temin edebilir.⁴

Osmanlı merkezi otoritesi altında yaşayan bir kısım guruplar bizatihi kendilerini tanımlayamamış yahut kendilerine verdikleri isimler resmi otorite tarafından benimsenmediğinden devlet tarafından yeniden tanımlanmışlardır. Bu da onların devlet ve diğer guruplarla ilişkilerinde çeşitli problemlerin yaşanmasına neden olmuştur. Yerleşik hayata geçmeye zorlanan, kitabî din anlayışına tabi olmaya ve resmî dinî otorite altına alınmaya direnen Türkmen topluluklar, ele almaya çalışacağımız bir takım sebeplerden dolayı Osmanlı arşiv belgelerinde *Rafızî-Mülhid-Kızılbaş*⁵, günümüzde ise bir kısım akademik çevrelerce *heteredoks* diye nitelendirilmişlerdir.⁶

² XV. Yüzyılda "abdallar" giderek Osmanlı Devleti'nin merkezileşme ve bürokratik bir imparatorluğa dönüşme sürecinin dışında kalmışlar ve yaşanan dinin Sünnî-kitabî uygulamalarının yerleşmesi sonucunda düzen dışı bir niteliğe bürünmüşlerdir.

³ İsimlendirme konusunda bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, "İslâm Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler" Dokuz Eylül Üniversitesi, *Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, 16-18 Eylül, İzmir 1985, s.369-385; Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik Bektâşilik*, Ankara 1996, s.7-15.

⁴ A. Yılmaz Soyuer, "Osmanlı Döneminde Kızılbaşlar", *Kubbealtı Akademi Mecmûası*, Yıl 28, Ocak-1999, S.1, s.33.

⁵ 38.Hk.276 da kayıtlı yazma eserin 88b-89b'de kayıtlı ve tarafımızdan "et-Tâ'ifetü'l-Haydariyye" diye isimlendirilen ve Erdebil Şeyhlerinden Şeyh Cünyed ve Şeyh Haydar'a kadar bilgi içerdiği için II. Bayezid döneminde yazıldığı anlaşılan Arapça bir risalede: "... ve ba'd; Ey! Umerâ ve fuzelâ ve ulemâ ve sulehâ ve fukarâ, kendilerini Erdebiliyye'ye nispet eden Haydariye Tâifesi hakkında ne dersiniz? Onlar büyük bir yanlışlık ve tuğyandadırlar. Çünkü onların yolları, tövbeleri, zikirleri ve tâcları küfürdür, yalandır (kizb), bidattir ve Rafz alametidir. Onların işlerinde ise melâhidenin ve revâfızın fiileri mevcuttur..." denilmektedir.

⁶ Alevi, Kızılbaş ve diğer isimlendirmeler konusunda yaşanan kavram kargaşası ve bunun sebepleri ile önlenebilirliği konusunda bkz. Sönmez Kutlu, "Aleviliğin Dinî Statüsü:

XIV. yüzyılın sonu, XV. yüzyılın ilk yarısının düşünsel zeminini ilk Osmanlı dönemi Türk sûfilîği diyebileceğimiz “gâzilik”, “Alplik” ve “derişlik” gibi kavramların taşıdığı değerler oluşturmuştur. Söz konusu dönemde “ahîlik” ve “fütüvvet” gibi kurumların halk üzerindeki etkisinin medreselerden daha fazla olduğu söylenebilir. Osmanlı toplumu, Osmanlı ulemasından çok sûfi tabiatlı insanların etkisi altındaydı. II. Murat’tan itibaren kurumsallaşmanın getirdiği niteliklerle Osmanlı Devleti mezhep olarak Ehl-i Sünnet’i desteklemiş ve onun dışındaki görüşlere mesafeli yaklaşmıştır. Ehl-i Sünnet, özellikle de II. Bâyezid’den sonra daha çok desteklenmiştir.⁷

Bu gurupların II. Bâyezid döneminden itibaren Osmanlı-Safevî cepheleşmesi başlayana kadar toplumca dışlanmadıkları, aksine hoş görüşle karşılandıkları görülür. Ancak II Bâyezid döneminden itibaren Osmanlı belgelerinde söz konusu gurupların toplanma mahalleri olan zaviyelere ve sûfi oluşumlara karşı birtakım tedbirlerin alınmaya başlandığı ve sûfiler adıyla anılanlardan bir kısmının Safevî tarikatına mensup oldukları da bilinir. Yavuz Sultan Selim döneminde yaşanan ayrışmanın belgelere de yansıdığı, “Kızılbaş” teriminin bu dönemde kullanılmaya başlandığı ve bu terimle Şah İsmail ile taraftarlarının kastedildiği anlaşılmaktadır.⁸

Bu bilgilerden sonra biz Osmanlı Arşiv belgelerine yansıyan, Anadolu coğrafyasında konar-göçer ya da yarı göçer Türkmen zümrelerine yapılan adlandırmalar-kavramlar üzerinde duracağız. Bunu yaparken de

Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi”, *İslâmiyât*, C.6, S.3, Temmuz-Eylül 2003, s.31-54; Aynı yazar, *Alevilik-Bektaşilik Yazıları Aleviliğin Yazılı Kaynakları Buyruk, Tezkire-i Şeyh Safi*, Ankara 2006, s.15-17.

⁷ Onaltıncı yüzyıla ait Osmanlı devlet merkezinde ortaya çıkan Safevî propagandasına ve diğer bazı sûfi hareketlere karşı İbn-i Kemâl ve Ebüssûd Efendi’nin yayımladıkları risale ve fetvaların teolojik temelleri üzerinde yapılmış bir analiz için bkz. İsmail Safa Üstün, *Heresy and Legitimacy in the Otoman Empire in the Sixteenth Century*, Manchester Üniv. 1991, Basılmamış Doktora Tezi; Sayın Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, İstanbul 1997.

⁸ Kemal Pâşâ-Zâde, Ehl-i Sünnet akidesini, Ehl-i Sünnet dışı mezheplerin propagandasından ve yayılmalarından korumayı savaş sebepleri arasında zikreder ve Yavuz Sultan Selim’in İran seferi’nin sebeplerini anlatırken şöyle der: “Tarafe-ı Şark’dan bâd-ı fesâd kalkub sefine-i zemîne bir vechile ıztrâb virdi ki, Arab’dan ve Acem’den Türk ve Deylem’den huzûr gitdi. Merz-i Erzincân’dan nâ-gâh bir güm-râh urûc idüb evc-i bürûc-i âsumân-ı tuğyâna urûc idüb beden-i gülşen-i kişver-i Azerbaycân’da lâle gibi Kızılbaş bitdi. Ser—ayl-i bi-meyl-i cil-i dalil Şeyh-zâde-i Erdebil Şâh İsmâil, sebil-i ilhâde sâlik olub şîâr-ı ibâhatı izhâr ve davet-i dalâlet-i âşikâr eyledi. Ol bed-nihâdı fâsid-i i’tikâd mezhep-i bi-asl Şîâ-i şâyî idüb avâm-ı enâmı ki, en’âmdan edalldürler, ol dâmile şikâr eyledi. Hazret-i Ali’nin hubbinde ve sâyir Hulefâ-i Râşidîn u Eimme-i Mürşidînün buğzunda mütevaggil oldu... Ehl-i İslâm’a belki kâffe-i enâma ol bed-fercâm-ı nekbet-encâma beliyeye-i âmme ve tâmme-i kübrâyidi. Ol sebebdan Tersâ’yı vu Gebr-i koyub mezkûr Sultân-ı cihân-güşây azm-i rezm-ârayile ol bed-ârayı arayığıtdi”. (Bkz. Kemâl Pâşâ-Zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter*, Haz. Şerafettin Severcan, Ankara 1996,s.205.)

değerlendirmeler yapmaktan kaçınarak, deskriptif (tasvir edici) bir şekilde sadece durum tespiti yapmaya çalışacağız.

1- Rafizilik

Osmanlı devrinde Rafizilik, Acem düşmanlığı şeklinde anlaşıldığı için yayılmasına izin verilmemiş,⁹ gerçek anlamda göçebe hayatı yaşayan konargöçerleri ifade eden bir kavramdır. Bazı İslâm Mezhepleri Tarihi kaynaklarında Şii İmâmiye'nin bir kolu olarak gösterilen Râfizî adı¹⁰, Anadolu'da Alevî topluluklar hakkında Kızılbaş ve Alevî terimlerinden önce kullanılmıştır.

Genellikle Osmanlı Devleti'nin kabul ettiği merkezî idare tarzına aykırı olarak yaşamayı tercih eden ve kanunnamelerde de "Yörük, konar-göçer taife" olarak kaydedilen guruplar bu isimle tanımlanmıştır. Resmi Osmanlı vesikalarına göre, devletin genel işleyişine ve uygulamalarına muhalif davranan; Müslüman toplumda farklı görüşler ileri süren kimseler genel olarak Râfizî-Kızılbaş diye anılırdı.¹¹

Yavuz Selim dönemine gelinceye kadar Anadolu'da yaşayan Müslümanlar arasında Kızılbaş-Sünnî ayırımının bulunmadığı bilinmektedir. O devir Anadolu'sunda yaşayan Müslümanların hepsi, Hz. Ali ve Ehl-i Bey'ti sevme konusunda aynı görüşte olmalarına rağmen, içlerinde mezhepler tarihi makalat türü eserlerin tarif ettiği anlamda Rafizî bulunmuyordu. Hatta, Rafizilik'e karşı idiler.

Osmanlıların son yüzyıllarında kaleme alınan bir risâlede¹² Revâfız'ın Safeviler döneminde Kızılbaşlık adı altında yeniden ortaya çıktığı anlatılmakta ve onların davranışlarından söz edilmektedir.

Osmanlı yönetimi altında yaşayan ve Safevî taraftarı oldukları bilinen kişilere verilen Kızılbaş adlandırması, muhalif olanlarca karalayıcı bir anlamda verilmiştir. Muhtemelen Rafizî-Kızılbaş kelimesi, onların bir mezhebî tutumuna işaret etmek için değil Osmanlı Devleti'nin kendilerine karşı tavrından dolayı kullanılmış olmalıdır. "Rafiziliğin" belli bir mezhebe

⁹ Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (956-1200)*, İstanbul 1930, s. 1. Batıların Küçük Asya adını verdikleri Anadolu, tarihin hemen her devrinde, İran sahasında kurulan devletlerin ilgi alanına girmiş; bu nedenle Anadolu'ya hakim olan siyasi güçle, İran devletleri arasında bir takım problemler yaşanmıştır. 16. yy. başlarından itibaren vuku bulan Osmanlı-Safevî çekişmesinin merkezi de Anadolu olmuş; bu iki sahada kurulan devletler arasındaki nüfuz mücadelesi, bazen sert, bazen de yumuşak biçimde günümüze kadar sürüp gelmiştir.

¹⁰ Eşâri, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (nşr. Muhyiddin Abdulhamid), Kahire 1950, I/136; Şehristânî, *el-milel ve'n-Nihal*, (thk. Abdülemir Ali Mehna-Ali Hasan Faur), Beyrut 1990, II/15; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s.32.

¹¹ Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, III/2.

¹² Halil b. Ömer, *Elsine-i Nâsda Kızılbaş Dimekle Ma'rûf Tâife-i Rezilenin Hezeyanlarını Mübeyyen bir Risâle-i Mustakilledir*. Marmara İlahiyat Fak Ktb. Arapçılı, No. 261.

yönelik bir suçlama olarak görülmediği ve Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Safevî propagandasına açık Kızılbaş zümreler için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Rafizî terimi Osmanlılar döneminde bir takım hususlarda Şiîlikten etkilenen Kızılbaş ve Kalenderîler başta olmak üzere bazı gruplara yönelik kullanılmıştır. XVI. asırda Osmanlı belgelerinde geçen “Rafizî” ve “Revâfız” kullanımlarını genelde Kızılbaş ve Kalenderî olarak anlamak gerektiğini düşünüyoruz. Bir başka deyişle bu asırda Osmanlı belgelerinde kendilerinden “Rafizî” olarak sözü edilen kimselerin, sınırları belirlenmiş bir mezhebin mensubu olma anlamında, Şiî olduklarını söylemek mümkün değildir.

Osmanlı Devleti'nin merkezileşmesi ile birlikte genelde göçebe olan Türkmen kabileler, vergi ve zorunlu olarak yerleşik hayata geçirme gibi devletin bir takım baskıcı politikalarına maruz kalmaları sonucu kendilerini yönetim çevresinin dışında hissetmeye ve ana toplumsal bünyeye yabancılaşmaya başladılar. Osmanlı merkezi otoritesi de kendisine ya da ana toplumsal bünyeye yabancılaşan bu toplulukları Rafizi tanımlamasının kapsamı içerisinde algılamıştır. Osmanlı devletinin resmi yazışmalarından ve konuyla ilgili kaleme alınmış eserlerden bu algıyı destekleyen birçok örnek bulmak mümkündür.

Nihayetinde “Rafz”, Osmanlılar döneminde Kızılbaşlık farklılaşmasının anlaşılmasında önemli bir terimdir. Ancak terimin Kızılbaşlıktan daha geriye giden bir geçmişi vardır ve önceki dönemlerde daha çok aşırılık ifade eden düşünceler taşıyan Şiî kimseler için kullanılmıştır. Osmanlı kaynaklarında bu kavram daha çok Kızılbaşların hangi mezhebi geleneğe ait olduğunu ifade eder.

Ortaya çıktığı ilk dönemden itibaren bu kavram, İslâm Mezhepleri Tarihi yazarlarınca, Şiîliğin bütün kollarını içine alan bir ana başlık olarak kullanılmaya gelmiştir. Buradan hareketle olsa gerek Osmanlı kaynakları da “Rafiza” sözünü muhtemelen bu özellik sebebiyle ve tamamen siyasi bir kimlik tanımlaması olarak, Anadolu'da Sünniliğin dışındaki zümreler için bir karalama sıfatı olarak kullanmışlardır.

2- Kızılbaş, Işık ve Kalender Terimi

Kızılbaş teriminin ilk defa Osmanlı Sultanı II. Bayazıd tarafından kullanıldığını ve bundan sonra dönemin arşiv kaynaklarına girdiğini söyleyebiliriz. II. Bayazıd 1501 yılında vuku bulan Şarur Savaşından önce Elvend Akkoyunlu ve Kürt Emir Hacı Rüstem'e göndermiş olduğu

mektuplarda "cemaat-ı kızılbaş" vb ifadeleri kullanmaktadır.¹³ Sultan Bâyezid'in bu mektupta daha çok Şah İsmail ve taraftarlarını kastettiği açıktır.

Kızılbaş, Işık, Zındık ve Kalender terimlerden en çok kullanılanı "Kızılbaş" terimidir. "Işık" ve "Kalender"¹⁴ terimleri ise özellikle XVI. yüzyılın ortalarında ve sonlarına doğru sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Bunun sebebi Kalenderî zümrelerin Safevî propagandaları sonucunda Kızılbaşlığa yönelmeleridir. Bu sebeple muhtemelen Kalenderî kökenli Kızılbaşlara işaret etmek üzere Işık ve Kalender terimlerinin kullanılmakta olduğunu tespit edebiliyoruz.

Kızılbaş terimi ile kastedilenler diğerlerine nazaran daha açıktır ve hiç şüphesiz bu terimle Safevî taraftarlığı kastedilmektedir. Burada dikkat çekmemiz gereken önemli hususlardan birisi şudur. Çaldıran Savaşı öncesinde ve hemen sonrasında Kızılbaş kavramının kullanımında siyasî mülahazalar birinci planda, dinî mülahazalar ise ikinci planda kalmaktadır. Bu dönemde en çok dikkat çekilen husus Kızılbaşlar taifesinin Osmanlı ülkesine/yönetimine karşı düşmanca tavır beslemeleri ve Sünnîlik karşıtı düşüncelere sahip olmalarıdır. Oysa daha sonraki dönemlerde Kızılbaşlar Osmanlı ülkesinde artık bağımsız bir kimlik kazanmışlar ve daha çok dinî inanç ve tutumlarıyla ön plana çıkmışlardır. Kızılbaş kelimesinin bazen bir kısım toplulukların yaşadıkları yerlerle ilişkilendirilerek kullanıldığını da görmekteyiz.

Mevcut belgelerin önemli bir kısmında Kızılbaş taifesi, kendilerine atfedilen bir takım suçlarla birlikte anılmaktadır ki bunların bir kısmının da haksız ithamlar olduğu yine bu belgelerden anlaşılmaktadır. Osmanlı toplumunda, siyasal iktidara göre mühlid ithamına maruz kalmayan Kızılbaşlar da bulunuyordu. Bunlar diğer Osmanlı tebaası gibi devletin koruması altındaydı ve herhangi bir takibata da uğramıyorlardı.

Kızılbaş terimi tam anlamıyla siyasî ve kültürel bir farklılaşmaya işaret etmektedir. Bu farklılaşma, Osmanlı toplumunda Sünnîlik dışı olarak kabul edilen Kalenderî zümrelerde Safevî propagandasının tesiriyle oluşmuştur.

Kızılbaşlık farklılaşmasında önemli bir vurgu da daha az kullanılan "Işık" ve "Kalender" terimleri üzerinde görülebilir. Bu iki terimin de bazen "Rafizîlik" ve "Kızılbaşlık" ile yaklaşık olarak aynı anlamda kullanıldığını söylemek mümkündür. Kalenderiler, X. Yüzyıldan sonra İran'a yayılarak

¹³ Feridun Bey, *Münşeât-ı Selâtin* I/353-4; Cemâlî Efendî, *Gülşen-i Tevârih*, TSMK, Revan, No: 1136, vr.1170a.; Solâkzâde, *Solâkzâde Tarihi*, Mamut Bey Matbaası, s.315; Adel Allouche, *Osmanlı Safevi İlişkileri*, s. 95.

¹⁴ Kalenderiye Tarikatı'nın kuruluşu hakkındaki tartışmalar için bkz. Hatîb-i Fârisî, *Menâkıb-ı Cemâl al Dîn-i Sâvî*, (nşr. Tahsin Yazıcı), Ankara 1972, önsöz.

XVI. Yüzyılda Hazar denizi civarında büyük bir kitle haline gelmiştir. Ayrıca Erdebil’de Safevî Devletinin kurulmasında önemli bir rol oynamış olan toplulukların büyük bir kısmının Kalenderilerin içerisinde çıktığı da bilinmektedir.

Kudemâ-i Bektâşiyândan addolunan ve Hacı Bektâş-ı Velî’yi pîr edinen Kolu Açık lakaplı Hacım Sultân, Abdal Musa, Kaygusuz Abdal, Sultan Şucâeddin gibi şahsiyetlerin menâkıpnâmeleri, onların birer Kalenderî şeyhi olduklarına tanıklık etmektedir.¹⁵ Öte taraftan Vilâyetnâme-i Hacım Sultan’da¹⁶ yer alan bir çok ifade başta Hacım Sultân’ın ve diğer kalenteri dervişlerinin aynı zamanda Işık taifesinden sayıldığını da bize göstermektedir. Bu durum Işık taifesinin yine kalenteriler içerisinde çıktığı kanaatini uyandırmaktadır. Işık taifesinin dinî kaidelere lâkayd kalmaları, onları hafife almaları, hatta itikadi yönden Şîî düşüncelere sahip olmalarının Osmanlı resmi kayıtlarında şikâyet konusu edildiği görülmektedir.¹⁷

Osmanlı-Safevî mücadelesinin yoğunlukla yaşandığı Sultan Selim iktidarı boyunca Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren çeşitli bölgelerde yaşadıkları bilinen Işık taifesi, Osmanlı devlet desteğindeki zâviyelere sığınmalarına karşın diğer safevî tesirinde kalan kesimlerle aynı takibata uğramışlardır. Işık taifesi, sûfi yaşamın bir parçası olarak devlet ve toplum nazırında pek de kötü bir pozisyonda bulunmamak için devlet nazarında varlıkları meşrû sayılan zâviyelere sığınmaya gayret etmişler ama buna rağmen safevî propagandasına da açık kimseler olarak değerlendirilmişlerdir.

Ancak “Işık” teriminin kullanışıyla ilgili önemli bir husus; Osmanlılar için olumsuz çağrışımı olan terimin kullanıldığı belgelerde her zaman bir dergâhın ya da tekkenin de adının geçmesidir. Buradan hareketle şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür. “Işık”, tıpkı “Kalender” terimi gibi daha çok tarikat bağlantısı olan¹⁸; sûfi nitelikleri ağır basan Kızılbaşlık propagandasının hedefindekiler için kullanılmaktaydı.¹⁹ Bu iki terimin

¹⁵ A. Yaşar Ocak, “Kalenderiler ve Bektâşilik”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1981, s.304.

¹⁶ Bkz. *Vilâyetnâme-i Hacım Sultân*, Derleyen, Derviş Burhan, Millet Genel Kütüphanesi, No:943; Tasnif No:10401

¹⁷ Örnek olarak bk. BOA, Mühimme Defteri, III, Sıra No. 1644 .

¹⁸ Ahmet Rifki, Osmanlı Devleti aleyhine isyana kalkan abdal ve derviş sıfatlı kişilerin “mehdi-i sahib-i zaman” diye kendilerini adlandırdığından söz etmektedir. Bkz. *Bektaşî Sırrı*, Dersaadet 1328/1910, II, s.19.

¹⁹ Kaynaklar, Kanûnî Sultan Süleyman dönemi başlarında ortaya çıkan Kalender Şah isyanında, Alevî temayüllü Çiçekli, Akçakoyunlu, Dulkadirli gibi Türkmenlerin iştiraki ile ihtilalcı mehdi anlayışıyla ortaya çıkan Kalender Çelebi (ö.1527)’nin, civarda ne kadar Işık, Abdal ve Torlak varsa hepsini etrafına topladığını dile getirirler. Bkz. Peçevî, *Peçevî Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1981, I, s.125-127; Lütfi Paşa, *Tarih* (nşr.

kullanımı Kızılbaşlık farklılaşması açısından da oldukça önemlidir ve Kızılbaşlık olgusunun kaynaklarına açıkça işaret etmektedir.

Başta Fuad Köprülü olmak üzere birçok araştırmacının da kabul ettiği üzere Kalenderîlik terimi de Işık terimi gibi Anadolu'da taraftar toplamaya gayret sarfeden Safevî propagandacılarının Kızılbaşlık propagandalarına eğilimli olan sûfi çevreler için kullanılmaktaydı.²⁰ Her iki terimin de az da olsa Kızılbaş olan kimselere işaret etmek için kullanıldığı görülmekle beraber, Kızılbaş terimiyle eş anlamlı olmadıkları da ortadadır. Ancak bu ikisi arasında Kalender teriminin belli davranış ve tutumlarıyla öne çıkan tarikat çevreleri için kullanılmasına rağmen Işık teriminin Alevî-Bektaşî geleneğine yakın duran tarikat mensupları için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Bektaşîlik'te Işık terimin önemli olduğu görülmektedir. Abdülbaki Gölpınarlı'ya göre de hem İran'a bağlı Alevîlere hem de Hurûfilere Işık denmektedir. Fakat Osmanlılar döneminde tüm Işıklara kötü gözle bakıldığını söyleyemeyiz.

Kalenderî zümreler, Safevîlerin en verimli propaganda alanlarından birini teşkil ediyordu. Safevîlerin etkilemesiyle birlikte Kalenderî çevrelerin bir kısmının Kızılbaş olduğunu diğerlerinin üzerinde de Kızılbaşlığın bazı tesirlerinin çoğaldığı anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıldan sonra artık Kalenderî zümreler "Erenler serveri Ali nâmını başlarına tâc eylemişlerdir". Hulûl, tenâsüh anlayışıyla karışık bir tasavvuf anlayışının hakim olduğu 16 yüzyıl Kalenderî şairlerin şiirlerinde de Ali, Haydar ve Şah gibi kelimelere sıkça rastlanmaktadır.

Zühd ve takvayı esas alan tasavvuf anlayışına karşı IX. yüzyılda Horasan'dan Maverâünnehir'e kadar geniş bir alanda ortaya çıkan Melâmetî-Kalenderî akımın İran'dan başlayıp bir taraftan Orta Asya'ya, bir taraftan Anadolu'ya gelerek bütün Ortadoğu sülûlîğini XVI. ve XVII. yüzyıla kadar etkilemiş olduğu bilinmektedir.²¹

Kalenderîlik, klasik tasavvufun muhalif kanadını oluşturması yönüyle dinî-sosyal hareketlerle çok yakından ilgisi olup İslâm dünyasındaki tasavvuf akımlarının en eskilerinden birisidir. İçerisinde Yesevîleri, Haydarîleri ve çeşitli sûfi akımları barındıran Kalenderî zümreler de Osmanlı'nın kuruluş yıllarında hoş görülse de belli bir süre sonra devlet tarafından takibata uğramışlardır.²²

Âli Bey), İst. 1341, s.332; Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, İst. 1243, s.202. Cengiz Gündoğdu, *Hacı Bektaş-ı Veli*, Ankara 2007, s.291.

²⁰ Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 49 vd.

²¹ Ocak, *Kalenderîler*, s.4; Nihat Azamat, "Kalenderîye", *DİA.*, İstanbul 2001, 24/253.

²² Solâkzâde, *Solakzâde Tarihi*, 1298, s.315-344.

3-Bektâşîye

Hacı Bektâş-1 Velî (ö.669/1270-71)'nin kimliği ve kişiliği çevresinde şekillenen ve Osmanlı yönetiminin koruması altında gelişmesini sürdüren Bektâşîlik, tarihi süreçte dinî, sosyal, siyasî roller oynamış ve farklı telakkileri hoşgörü şemsiyesi altında birleştirebilmiş Türk kültür tarihinin en dikkat çekici oluşumlarından birisidir.

Bektaşîlik Tarikatı'nın kuruluşunda geçirdiği süreç, kurucusunun kim veya kimler olduğu, bu süreçte tarikatın Piri Hacı Bektâş-1 Velî'nin konumu, Balım Sultan'ın tarikata nasıl bir yapı kazandırdığı meseleleri aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Genel kanaate göre Hacı Bektâş-1 Velî'nin tarikatın kurulma işlemini gerçekleştirmediği, ancak kurulmasına yol açan süreci başlattığı yolundadır. Bektâşîliğin Hacı Bektâş-1 Velî'den iki asır sonra XVI. Yüzyılda tarikatın ikinci pîri olarak kabul edilen Balım Sultan (ö.1516) tarafından kurumsallaştırıldığı bilinmektedir. Balım Sultan, II. Bayezit tarafından Dimetoka'dan getirtilerek tarikatın pratigine sürekli bir biçim ve içerik kazandırması amacıyla Hacıbektaş'taki dergâhın başına geçirilmiştir.

Bektâşîlik, belirli ritüeller, âdâb ve erkânlar çerçevesinde ortaya çıkan tasavvufi bir oluşum, bir tarikat niteliği taşımaktadır. Ritüeller, adâb ve erkânlar kültürel dolaşım formudur. Bu form içerisinde doğup geliştiği toplumsal yapıyı kuvvetlendirerek bütünlüğünü teminat altına alan bir işleve sahiptir. Her toplumsal örgütlenme, varlığını ve grup üzerindeki otoritesini güçlendirebilmek amacıyla bu dolaşımı daha güvenilir ve sağlam bir zeminde temellendirmek ister; bunu da daha ziyade yazılı metinler sayesinde gerçekleştirir. Bektâşîlik açısından bakıldığında, Erkânâmelerin bu işlevi gördüğü kesindir. Bektaşî erkânâmeleri, Bektaşîliğin toplumsal düzenini sağlayan kurallar ve mensuplarının yaşam biçimini belirleyen uygulamalar hakkında bilgi veren eserlerdir. Bu eserlerde Bektaşîlerin nasıl ibadet ettikleri, cemlerini nasıl yaptıkları, hangi duaları okudukları, inanç referanslarının neler olduğu gibi birçok konu yer almaktadır ve bu haliyle söz konusu eserler bir Bektaşî dervişinin el kitabı hüviyetindedir. Bu eserler, sadece belirli davranış kalıplarına indirgenemeyecek genişlikte çok zengin bir içeriğe sahiptir.

Bektâşîliğin Türk kültürünü, tasavvuf, mûsiki ve şiir bakımından etkileyen kültürel yapısı, büyük ölçüde XVIII. ve XIV. yüzyıllarda temellenmiştir. Ancak Osmanlı metinlerinde kurumsallaşmış bir tarikat formunu ifade eden Bektâşîlik isminden XVI. Yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti değişen dünya şartlarına intibak eden ve uluslaşmaya geçişi sağlayan son imparatorluk olarak bilinir. İngiliz sömürgesinin Hindistan'daki dil ve kültürleri silmedeki gayreti; Fransızların da Mağrib Arap medeniyetine tecavüzlerinin karşısında Osmanlı Devleti, sorumluluk alanındaki yerel kültürlerin ve küçük halkların dahi çağımızda adlarından söz edilmesini sağlayarak tarihte çok ender rastlanabilecek bir müsamaha ortamını yaratmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasî-sosyal mirasını tevârüs ederek Sünnî-Hanefî itikadını devletin resmi mezhebi olarak benimsemiştir. Kurumsallaşma sürecinde Sünnî hukuk esaslarına uygun bir yapılanmaya gitmiş ancak devlet, kuruluşundan itibaren takip ettiği hoşgörü ortamının devamına da gayret sarfetmiştir. Bununla birlikte devletin bekasına yönelik, toplumu ifsat edici, dirlik ve düzeni zedeleyici ve sistem karşıtı tavır ve davranışları da takip etmektен geri durmamıştır.

Osmanlı, çeşitli siyasî ve dinî sâiklerle batınî zihniyet ve oluşumlara karşı Sünnî akideyi müdafaayı ve diğer fırkalarla mücadeleyi devlet politikası haline getirmiştir. Bunu da sahip olduğu ilmiye teşkilatı sayesinde icra etmiş ve dinî motiflerden uzaklaşarak siyasallaşan zümrelere karşı halkı bilinçlendirmeye çaba göstermiştir. İktidarın bir sorun olarak addettiği bu zümrelerden birisi de bugün Alevî olarak nitelen yerleşik hayata intibak edememiş konar-göçer Türkmen zümreleridir.

"Alevilik" olgusunu tarihsel kronolojik süreçten ayırarak efsaneler, destanlar ile sarılmış bir mit haline getirmek; tamamen dünyasal bir ideoloji gibi ele almak, bu olguyu sağlıksız biçimde gerçeğin dışına itmek demektir. "Alevilik" Sünniler de dâhil tüm Türk toplumunun ortak bilinçaltıdır. Unutmamak lazımdır ki Sultan Yavuz Selimin Safevilere karşı küfür fetvaları çıkarttırıp bekası uğruna savaştığı Osmanlı, aynı Tekkeye her yıl "Çerağ Akçesi" veriyordu. Selçuklularca isyan çıkardığı için Baba İlyas idam edilirken, müntesibi Şeyh Edebali, Osmanlının tohumunu atmıştı. Ayrıca Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli, Horasan Abdalları, Ahmet Yesevi gibi isimler, Anadolu Sünniliği ile Aleviliği arasında bir tür "Arif" statüsünde olan isimlerdir. Bugün birçok konuda farklı düşünen bilim adamı ve araştırmacıların dahi bu noktada birleşebildikleri bilinen bir gerçektir.

Günümüzde Alevilik konusunda yapılan araştırmalarda, Aleviliğin şemsiye kavram haline gelerek Kızılbaşlık, Rafızilik, Kalender, Işık ve Bektâşî gibi toplulukları içine alarak kullanılması bir kavram kargaşasına sebep olacaktır. Bu tanımlamaların özellikle Osmanlı resmi politikalarında yer alan arka planlarının bilinmesi, söz konusu sorunun giderilmesine

katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Biz de bu teorik zeminden hareketle çalışmamızda XVI. Yüzyıldan sonra Osmanlı kaynaklarına girmeye başlayan Kızılbaşlık, Rafizilik, Kalender ve Işık tanımlamalarının işaret ettikleri toplulukların devlet ve toplum nezdindeki anlamlarını ortaya koymaya çalıştık.

Osmanlılar döneminde Kızılbaşlık farklılaşmasının anlaşılmasında önemli bir terim olan Rafıza, ancak XV. Yüzyılın sonundan itibaren kullanılmaya başlanılan Kızılbaşlıktan daha geriye giden bir geçmişi vardır. Bu terim önceki dönemlerde, daha çok aşırılık ifade eden düşünceler taşıyan Şii kimseler için kullanılmıştır. Osmanlı kaynaklarında bu kavram daha çok Kızılbaşların hangi mezhebi geleneğe ait olduğunu ifade eder. Ortaya çıktığı ilk dönemden itibaren bu kavram, İslâm Mezhepleri Tarihi yazarlarınca, Şiîliğin bütün kollarını içine alan bir ana başlık olarak kullanıla gelmiştir. Buradan hareketle olsa gerek Osmanlı kaynakları da “Rafıza” sözünü muhtemelen bu özellik sebebiyle ve tamamen siyasî bir kimlik tanımlaması olarak, Anadolu’da Sünniliğin dışındaki zümreler için bir karalama sıfatı olarak kullanmışlardır.

Kızılbaş teriminin ilk defa Osmanlı Sultanı II. Bayazıd tarafından kullanıldığını ve bundan sonra dönemin arşiv kaynaklarına girdiğini söyleyebiliriz. Osmanlı belgelerine yansıdığı şekliyle Kızılbaş terimi ile, hiç şüphesiz Osmanlı egemenliği içerisinde yaşadığı halde Safevî taraftarlığı yapan konar göçer Türkmen zümreleri kastedilmektedir.

Çalışmamız içerisinde üzerinde durduğumuz Alevi toplumu için kullanılan bir diğer terim ise “Işık” terimidir. “Işık” teriminin kullanılışı, Osmanlı resmi makamlarınca irad edilen ferman, buyruk vb belgelerde, Türkmen topluluklar içerisinde itibar edilen şahıslara ait buyruklarda, menâkıpnâmelerde farklılık göstermektedir. Osmanlılar için olumsuz çağrışımı olan bu terimin kullanıldığı belgelerde her zaman bir dergâhın ya da tekkenin de adının geçtiğini görüyoruz. Bu durum da bize “Işık” teriminin, tıpkı “Kalender” terimi gibi daha çok tarikat bağlantısı olan sûfi nitelikleri ağır basan Kızılbaşlık propagandasının hedefindekiler için kullanılmakta olduğunu göstermektedir.

X. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasının çeşitli coğrafyalarında oluşacak tarikatların ilk nüvesi sayılabilecek kalenderîlerin, Melâmeti dervişliği gibi değişik isim ve lâkapla varlıkları bilinir. Bir tasavvuf akımı ve aynı zamanda da sosyal bir muhalefet unsuru olarak bilinen toplulukları işaret eden “Kalender” terimi ise, Osmanlı belgelerinde özellikle XVI. yüzyılın ortalarında ve sonlarına doğru sıkça geçmeye başlanmıştır. Bunun altında yatan nedenin Kalenderî zümrelerin Safevî propagandaları sonucunda Kızılbaşlığa teveccüh etmeleri olduğu kanaatindeyiz. Osmanlı belgelerinde de tespit edebildiğimiz kadarıyla Kalenderî kökenli Kızılbaşlara işaret

etmek üzere, Kalender terimi kullanılmaktadır. Özellikle on altıncı yüzyıldan itibaren belgelerde görülmeye başlanan Bektâşilik, Hacı Bektâş-ı Velî'nin adına kurulmuş olan Alevî-sûfi bir tarikattır. Bu tarikat, XIII. Yüzyılda teşekkül etmeye başlamış, XVI. Yüzyılın başından itibaren Hacı Bektâş-ı Velî öğretisi doğrultusunda kurumsallaşmıştır.